

18. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – Т. 3. – 452 p.

19. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. – Paris.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'ainé, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.

20. Voltaire. Oeuvres completes. – Т. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

Луняк Е.Н. Чернигово-Северщина в годы Северной войны (по свидетельствам французских современников)

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с ходом событий Северной войны на землях Чернигово-Северщины в 1708–1709 гг. Сделан комплексный анализ приведенных французских современников, таких как Вольтер, Анри-Филипп де Лимье, Иван Нестезюрнауа, Элеазар де Мовийон и др.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, Северная война, Иван Мазепа, Чернигово-Северщина.

Luniak Ye. M. The region of Chernihiv and Severia in years of the Great Northern War (according to testimonies of French contemporaries)

The acquaintance's state of the French public with course of events of the Great Northern War in the region of Chernihiv and Severia (1708–1709) in the article is covered. The complex analysis historical researches (the work of Voltaire, Henri-Philippe de Limiers, Ivan Nestesuranoi, Eleazar de Mauvillon etc.

Key words: historiography, Ukraine, France, the Great Northern War, Ivan Mazepa, region of Chernihiv and Severia.

06.03.2017 p.

J

УДК: 94(477) «1720» Меншиков О.Д.

Г.В. Філіпова

**«УКРАЇНСЬКА РЕВІЗІЯ» КНЯЗЯ
О.Д. МЕНШИКОВА 1720 РОКУ**

У статті розглядається ревізійна місія князя О.Д. Меншикова 1720 року в Україні. На основі дослідження архівних матеріалів здійснено спробу прослідкувати деякі відрізки маршруту поїздки, її офіційні причини та дійсну політичну складову, а також побутові нюанси організації.

Ключові слова: О.Д. Меншиков, Почепська справа, доба Гетьманщини.

Відносини фаворита та соратника Петра I, князя Олександра Даниловича Меншикова з Україною досить міцно цементувалися його власними відвідинами територій, які цікавили його з економічної та політичної точки зору. Не рахуючи перебування на українських територіях у зв'язку з бойовими діями Північної війни, Меншиков відвідував Україну і в той час, коли активні фронти давно перемістилися до інших широт. І ці візити, що характерно, стосувалися не тільки Слобожанщини, що дає підстави вважати, що Меншиков сприймав її як свого роду зручний «плацдарм» для подальшого наступу на ряд українських територій, а й гетьманських міст. Особливе місце у планах Меншикова посів Стародубський полк, у складі якого знаходилася велика частина його вотчин.

Під час своїх оглядів гетьманських та слобідських полків фаворит Петра I вирішував ряд питань, пов'язаних з

формуванням колосальних земельних наділів, а також намагався установити власний контроль над рядом адміністративних одиниць (наприклад, сотні Стародубського полку, котрі межували з Почепською). Пізніше ці його плани та дії увійшли до історії під назвою Почепської справи, котра набула широкого скандального розголосу у колах політичних діячів, які гуртувалися навколо царя Петра.

Російська та українська історіографія, починаючи з XIX ст., згадувала про дані події побіжно, переважно – в контексті протікання судових справ навколо нелегального межування земель на теренах почепських володінь князя. В українському контексті згадував про діяльність Меншикова та Почепську справу О.М. Лазаревський, котрий, до того ж, віднайшов та систематизував значну кількість відповідних документів [1]. Окремі аспекти перебування Меншикова в Ніжині та Глухові на базі судових справ дослідив Г. Єсіпов, зокрема, пов'язуючи реакцію соціуму на ревізію з «видінням ієромонаха Порфирія» [2, с. 285–306] Стосовно сучасних істориків, звернув увагу на розгляданий нами епізод з життя князя один з найпомітніших його біографів, російський історик М. Павленко [3]. З точки зору пам'яткознавства дуже коротко писав про формування українських володінь Меншикова М. Цапенко. Також ним було згадано легенди, що побутували в Україні та на Брянщині у зв'язку з цим, і знайшли своє відображення в «Історії Русів» [4, с. 10].

В різний час досліджувалися та оброблялися окремі архівні документи, з яких можна черпати інформацію про дану подорож Меншикова. Однак, систематичного та узагальнюючого студювання таких джерел, котре б звело всі наявні дані до єдиного знаменника та окреслило загальну картину на тлі історико-політичного та економічного контексту, проведено не було.

В існуючих дослідженнях недостатньо уваги було приділено як побутовим особливостям перебування Меншикова в Україні (організація проживання та харчування, маршрути, урочисті прийоми, бенкети у приймаючих містах, обдаровування гостя подарунками тощо), так і його відносинам з представниками козацької старшини та власної адміністрації. Майже не розглядалися особи, котрі супроводжували князя у його подорожі.

Тож ставимо собі за мету хоча б у загальних рисах окреслити поставлені питання, спираючись на архівний матеріал з фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ) та Російського Державного архіву давніх актів (РДАДА).

Так звана «ревізія» 1720 року стала найпомітнішим з візитів Меншикова до України. 1719 році Петро I наказав своєму фавориту відправитися до України задля того, щоб прослідкувати за комплектуванням драгунських військ перед обличчям шведської загрози. Однак, князь зволівав з тим, щоб покинути Петербург, і зміг рушити в дорогу тільки на початку 1720 року, до останнього намагаючись передати повноваження генералові Вей-

де. Останній не виконав розпорядження, і в решті-решт Меншиков взявся за справу особисто. 18 лютого він був у Москві, 8 березня (тут і надалі дати подано згідно документам, за старим стилем) – в Белеві. Звідти він написав цареві 14 березня, повідомляючи про жахливу якість шляхів та власні плани відносно купівлі коней на українських ярмарках [5, с. 598]. Разом з князем до подорожі відправилася і його родина – дружина Дар'я Михайлівна, двоє дочок та син [5, с. 373].

Отже, розглядану подорож до України князь Меншиков здійснив наприкінці лютого – на початку березня 1720 року. Про її початковий етап відомо відносно мало, адже поденний «Юрнал князя Меншикова» подає відповідні відомості лише з 16 березня, коли князь вже перебував у містечку Погар Стародубського полку [5, с. 352–353].

Скоропадський старанно організовував зустріч російського вельможі. Ще наприкінці 1720 року гетьман, мабуть, вже знаючи про наміри Меншикова прибути до України, розпочав усіяко наводити лад у містах, куди високий гість мав завітати зі своєю ревізією. Згідно гетьманському наказу, місцева полкова влада мала заборонити у великих містах народні гуляння. Скоропадський не дозволяв «собиратися вечерничним и ночним (каранья ради Божого) гулянням», що викликало обурення міських жителів [6, арк. 192–192-зв.]

Перед приїздом Меншикова до України Скоропадський жваво вів листування зі своїм зятем, ніжинським полковником Петром Толстим. 20 березня, за день до прибуття князя у Ніжин, Толстой зазначав, що необхідно влаштувати «належной его светлости почести», і просив у гетьмана дозволу особисто виїхати до Глухова задля урочистої зустрічі Меншикова [7, арк. 1–2]. Гостя зустрічали салютом: «И когда его светлость в город въехал, тогда палили з города из 23-х пушек» [5, с. 354]. Відразу після прибуття княжого поїзду до Ніжина полковник Толстой зайнявся доставкою найкращого рейнського вина до столу Меншикова і вівса для його конюшні, котрий було зібрано відразу з кількох сотень. Необхідний провіант надходив з Глухова, для чого Толстой через Саву Васильєва (Васильовича), камердинера князя, дістав реєстр необхідних речей та побажань шановного гостя [8, арк. 1–2]. Сам Скоропадський зустрічав російського вельможу ще 17 березня біля села Шептакова [5, с. 353].

Тоді ж, у березні 1720 року, князь передав міській управі та старшині своє побажання, щоб усі вулиці Гадяча було якнайкраще вимощено до його прибуття. Місцева влада кинулася виконувати наказ – було знайдено дубові палі, через невелику кількість військових у місті до справи відразу залучили городян та посполитих.

Також князь передав через прем'єр-майора Володимирського полку Олександра Тимофійовича Ржевського, що бажає прибути до Ніжина десь на Великдень, а до Гадяча – на Страсному тижні [9, арк. 1]. Для поселення Меншикова відвели хорони генерального військового судді, де було розгорнуто ремонтні роботи.

Разом з Ржевським до Гадяча «передом» приїхав пиво-

вар, який передав полковнику та господарю гадяцького замку Михайлу Турковському наказ Меншикова приготувати для княжого двору тридцять варів пива, котрі треба було зберігати в льодовнях. Почалася заготівля солоду, бочок та інших необхідних речей по сотням [9, арк. 1].

29 березня Турковський писав Скоропадському про заготівлю провіанту і квартир для почту Меншикова та драгун Володимирського полку. Планувалася видача «порціонів та раціонів» для княжого двору за рахунок місцевих жителів, які відразу відчули значні труднощі з задоволенням вимог щодо фуражу. Для розміщення офіцерів та драгун виділили найкращі та найбагатші двори, за згоди полкової старшини перед прибуттям Меншикова в місті було організовано магазин. Через відсутність в місті гадяцького полковника Меншикова мав зустрічати вїт.

Турковський зізнався, що йому хотілося б розквартирувати Володимирський полк не тільки в Гадячі, адже там драгунам та членам почту князя було б затісно. Але російські військові поводили себе нахабно, і заявили полковникові, що до особистого прибуття Меншикова з Гадяча не вийдуть [10, арк. 1–4].

За красномовним збігом обставин, саме після відвіданя Меншиковим України, в 1721 році, у Глухові зненацька згоріли приказні справи, включаючи межові книги почепських володінь князя та книги межування російсько-польського кордону за 1638 рік, за якими звіряли сучасні та тодішні кордони. Про це гетьмана Скоропадського повідомив писар глухівського сотника Федір Омелянович. Він зазначав, що деякі дані можна було б відновити за фіскальними «чорними книгами» з Глухова, проте служитель Меншикова Іван Асеев відмовився їх видавати [11, арк. 1–3].

Не в останню чергу для того, щоби вразити місцевих жителів, Меншиков прибув до України з притаманною йому показною пишністю. Про це можна судити, ознайомившись зі списком княжого почту, складеного ад'ютантом Меншикова Федором Щербаковим та, вірогідно, дворецьким Савою Васильєвим, який, як виходить з численної документації та листувань, займався організаційними питаннями поїздки. Основною метою створення цього списку було надання членам почту раціону та утримання у відповідності до їх рангу у складній дворовій ієрархії. Перелік датується 20–23 березня 1720 року і налічує більш ніж 120 імен лише з найближчих кіл оточення князя.

Серед людей, що супроводжували Меншикова «в походе», були його флігель-ад'ютанти Федір Щербаков та Степан Нікіфоров, особистий лікар Бальтазар Віль, секретар Яган Гардвік, канцеляристи. Згадуються також нотаріус Федір Зелений та реєстратор Євдоким Федоров, чю діяльність, вочевидь, було спрямовано на вирішення земельного питання, що так непокоїло князя, та юридичне обґрунтування його нелегітимних претензій на владу над Гетьманщиною. Для задоволення особистих побутових потреб Меншиков взяв з собою десятьох денщиків – Петра Мазиріна, Терентія Давидова, Андрія Зверєва, Олександра Верьовкіна, Єрофея Самсонова, Євтихія

Подчасткова, Василя Веселовського, Андрія Михайлова, Михайла Лодажинського та Ларіона Виходцева [9, арк. 2].

Князя супроводжувала особиста охорона, яка складалася з 17 рядових драгун, двох капралів, поручика Федора Коржавіна та двох прапорщиків – братів Олексія та Семена Полчанінових. Окремо у списку числяться гайдуки та «хлопцы» загальним числом сім чоловік, при чому серед останніх фігурують іноземці Крістіан, Яган та француз Марель, та семеро пажів, існування котрих при княжому дворі було нововведенням на європейський зразок. Сюди ж можна віднести і танцмейстера Петра Калмика [9, арк. 2].

Далі слідували каретники, шорники та слуги «при конюшне», спальники, слуги «при казенной» (швидше за все, їм належало займатися бюджетом поїздки), скатерники. Як людина, небайдужа до світського життя, Меншиков взяв з собою півчого та велику кількість кухарів на чолі з кухмістером Яганом Тракієм, хлібників, пивоварів, різника. Були присутні навіть садівники [12, арк. 1–4], [9, арк.2].

Меншиков був відомий як особа, котра дуже слідкувала за власною зовнішністю та за модою – не дивно, що з ним до України приїхав «балбер», тобто цирюльник Карл Бекер та «парук махер» Миколай з учнями, а також кравці Антон Кашпирьов та Никифор Коньов [9, арк. 4].

Замикали список гребці та паромники – на шляху до Ніжина та Почепу валка кілька разів переправлялася через ріки, останній раз – через Десну [5, с. 353].

Можна згадати і про музичну капелу, яку взяв з собою Меншиков. Вона складалася з восьми півчих – Івана Горіловського, Данила Єжовського, Остапа Вороновського, Григорія Коновця, Семена Дмитрієва, Петра та Якова Фоміних, Пилипа Іванова. Судячи з архівних документів, її склад поповнювався під час та після поїздки саме на українських територіях, при чому час від часу слуги князя Меншикова вдавалися до дійсно варварських методів.

Так, в 1732 році спочатку в Кролевіці, а потім в канцелярії гетьмана Данила Апостола і в Колегії Іноземних справ в Петербурзі розглядалася справа півчого князя Меншикова Олексія Васильовича Белецького. Півчий, що походив з села Подолова Кролевецької сотні та народився в родині посполитих людей, намагався звільнитися зі справжньої кабали. В 1721 році ад'ютант князя Меншикова, а на час розглядання справи – капітан Семен Васильович Полесников, під час свого перебування в Почепі, примітив Белецького в будинку тодішнього управителя, бунчукового товариша Андрія Гудовича. Полесников «поневолив» Белецького у себе вдома, змусивши одружитися зі своєю кріпачкою, і схилив його до служби Меншикову. У відповідь на відмову ад'ютант князя «бив немилостиво», що підтверджували родичі та односельчани Белецького. Півчого було звільнено з посиланням на наказ царя Петра II, згідно якого «как казаков так и других малороссийского народа людей никому крепить не велено» [13, арк. 1–7].

Деякі процеси, пов'язані з забезпеченням двору Меншикова всім необхідним, розпочавшись в 1720 році, продовжувались і надалі. Так, з моменту приїзду князя до

України, з Глинської сотні почали направляти людей на його особисті покоси. Це тривало до самого кінця політичної кар'єри Меншикова, не дивлячись на постійні скарги старшини гетьману [14, арк. 1–3].

Меншиков отримував подарунки в різних містах, котрі йому доводилося відвідати. Існує поденний реєстр цих дарів, складений 1720 року, котрий фіксує міста, де було зроблено дарунки, імена дарувальників та описи підношень в числах. Подекуди вони були по-справжньому розкішними та надзвичайно дорогими – в залежності від статусу того, хто намагався догодити князеві, та його мети. Цікаво, що серед місцевої шляхти та козацької старшини фігурували і російські вельможі, котрі, вочевидь, намагалися скористатися сприятливою нагодою, щоб задобрити могутнього фаворита та поліпшити його ставлення до себе.

Особливо відзначився у справі постійного задобрювання Меншикова гетьман Скоропадський. Він разом зі своєю дружиною підносив князю подарунки ледве не щодня. Також Меншикова обдаровували:

Полковник київський
 Полковник чернігівський, миргородський, ізюмський, прилуцький та суддя того ж полку
 Полковник гадяцький, його осавул
 Полковник лубенський та обозний
 Полковник полтавський
 Полковник сумський
 Полковник ніжинський
 Колишня ніжинська полковниця
 Генеральний суддя
 Генеральний хорунжий
 Ігумен Благовіщенського монастиря
 Чернігівський монастир (не вказано, який саме)
 Прилуцький протопіп
 Князь Петро Голіцин
 Князь Трубецької
 Резидент Протасьєв
 Віце-канцлер Петро Шафіров (котрий, як і дипломат Сава Рагузинський, передавав подарунки через свого прикажчика).
 Долучилися до процесу обдарування російського гостя і ратуші – Глухівська та Ніжинська, повіти, міста, містечка й села (Тулиголова, Кролевець, Алтинов, Батурин, Конопотп, Хмільов, Ромни, Липова Долина, Красні Луги, Межиріч, Писарівка, Рильськ, Кучерівка, Кам'яна Слобода, Грем'яч, Погар). Зустрічаються у реєстрі і військові – генерали Шидловський і Ропп, полковники Тененко, Сорочинський та Шарф, бригадир Шереметьєв. В Почепі до князя з подарунками прийшов пан Каражан з калмиками, в Ямполі – пани Чубишевський і Танський (брат чи інший родич Київського полковника?), в Гадячі – пан Турковський.
 Меншикову діставався дорогоцінний срібний та золотий посуд, гроші, худоба та птахи (бугаї, корови, телята, воли, барани, вівці, ягнята, гуси, індички, качки, каченята, каплуни, кури, курчата, биті та живі дрофи), продукти харчування (масло, сметана, молоко, свіжий сир, бо-

рошно пшеничне та житнє, пшоно, овес, крупи гречані та ячні, сіль, яйця, пивні солоди, оцет, редька та салати), напої (меди, пива, вина волоські, кримські та рейнські, горілка проста та оковита). Знаючи, що князь полюбляє рибу, дарувальники підносили Меншикову солоних та свіжих осетрів. Мало місце дарування і дещо незвичних видів худоби (наприклад, сарн).

Окремим видом подарунків стали коні, поціновувачем та любителем котрих був князь. Їх дарували Меншикову окремо, попарно і цілими цугами в Ніжині, Гадячі, Сумах, Почепі, Ямполі. Продовжилася ця практика і тоді, коли Меншиков покинув Україну та проїздив Смоленськом [15, арк. 1–13].

Перебування князя Олександра Меншикова на території України, особливо в 1720 році, залишило значний слід у місцевому житті, позначившись на становищі козацької старшини та рядового населення. Особливо це стосувалось Стародубського полку. Україна посідала значне, часом – ледве не чільне місце у формуванні політичних амбіцій та майнових претензій фаворита Петра I, що виражалось у його поведінці та вимогах щодо утримання власного почту під час «ревізії», початкова мета якої згодом відійшла на другий план. Дослідження українського аспекту діяльності О.Д. Меншикова на пізньому етапі його державницької діяльності наразі і в подальшому дасть змогу докладніше вивчити взаємовідносини України з російським царатом.

Додаток

Хронологія української подорожі О.Д. Меншикова (за матеріалами «Юрналу...»)

1720 рік

Березень

- 16 – с. Волуєць проїздом, у той само день – м. Погар
- 17 – с. Гремяче, м. Шептаки
- 18 – м. Орловка
- 19 – м. Чернотичі
- 20 – переправа через р. Десну. У той само день – с. Комарівка
- 21 – м. Ніжин
- 25 – Благовіщенський монастир, повернення до Ніжина

Квітень

- 24 – м. Ічня
- 25 – с. Ярошівка
- 26 – с. Бубнівки, звідти – до м. Ромни
- 27 – с. Лугова долина, потім – м. Гадяч
- 29 – с. Бірки
- 30 – повернення до Гадяча

Травень

- 7 – с. Сорочинці
- 9 – м. Рашівка, звідти – знову до Гадяча
- 15 – остаточний від'їзд з Гадяча через м. Подолки

- 16 – м. Межиріч
- 17 – м. Суми
- 19 – с. Писарівка, потім – с. Коренева
- 20 – с. Іванівське (колишня вотчина гетьмана Мазе-пи). Зупинка в «своєму домі», колишньому палаці Мазе-пи
- 26 – переправа через р. Сему (Сейм), прибуття до м. Рильська
- 27 – с. Крупець
- 28 – м. Глухів

Червень

- 1 – м. Ямпіль, хутори навколо нього
- 3 – с. Івот
- 4 – переправа через р. Десну, м. Новгородок (Новгород-Сіверський)
- 6 – м. Погар, звідти – м. Баклань
- 7 – м. Почеп
- 24 – с. Старий Почеп
- 25 – с. Кульневе, с. Високе
- 26 – дорогою до м. Смоленськ – с. Високе, с. Бикович

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревський А.М. Описание Старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – 470 с.
2. Есипов Г. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. – СПб: Издательский дом «Авалонъ», Издательская группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.
3. Павленко Н.И. А.Д. Меншиков. – Москва: Наука, 1984. – 196 с.
4. Царенко М.П. Земля Брянская. – М.: Искусство, 1972. – 135 с.
5. Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. – М.: Рос. фонд культуры; Студия «ТРИТЭ»; Рос. Архив, 2000. – 646 с.
6. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, спр. 51191–51422.
7. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 487.
8. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 464.
9. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 2459–2461.
10. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 462.
11. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 569.
12. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 492.
13. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4321.
14. ЦДІАК, ф. 51, спр. 2349.
15. Російський державний архів давніх актів, ф. 198, оп. 1, спр. 160

Филипова А.В. «Украинская ревизия» князя А.Д. Меншикова 1720 года

В статье рассматривается ревизионная миссия князя А.Д. Меншикова в 1720 году в Украине. На основе исследования архивных материалов осуществлена попытка проследить некоторые отрезки маршрута поездки, ее официальные причины и реальную политическую составляющую, а также бытовые нюансы организации.

Ключевые слова: А.Д. Меншиков, Почепское дело, эпоха Гетманщины.

Philipova H.V. Prince O.D. Menshikov's «ukrainian audit» 1720

The article deals with the Prince O.D. Menshikov's audit mission 1720 in Ukraine. Based on a study of archival materials carried ride to trace some segments of the itinerary, its formal cause and the real political element, as well as the nuances of household organization.

Key words: O.D. Menshikov, Pochev case, the era of Hetman state.

28.02.2017 p.

J